

ФЕНОМЕН УКРАЇНСЬКОГО БАРОКО

Термін «бароко» був уведений у XVIII ст., причому не представниками напряму, а їхніми супротивниками – класицистами, які вбачали в бароко цілком негативне явище. До речі, із засудженням ставилися до бароко й у XX ст. в офіційному радянському літературознавстві. Етимологія терміна «бароко» не визначена й сьогодні. Так, існують принаймні три версії щодо його походження. Відповідно до першої, термін сходить до португальського виразу «*pedra Baugosa*» – «перлина неправильної форми». За словами Альбрехта Шене, це «екзотичне коштовне, мерехтливе багатокольоровим переливом, нерівномірне й незавершене за формою утворення перлини щасливо підійшло до назви доби». За другою версією, термін «бароко» походить від латинського «*bagoso*». Ця назва використовувалась у схоластичній логіці стосовно одного з різновидів силогізму, що відзначався особливою складністю та дивовижністю. Згідно ж із третьою, найменш поширеною версією, він сходить до французького жаргонізму художніх майстерень «*baoguet*», який означав «розчиняти, пом'якшувати контур».

Золотим віком українського мистецтва прийнято вважати XVII–XVIII століття. То були часи, коли козацтво в боротьбі зі своїми сусідами змогло вибороти, хоч й на нетривалий час, фактичну незалежність України. Живучи спільним мистецьким життям із Західною Європою, Україна переймає новий напрям у мистецтві Європи. Нові умови життя та соціального устрою з вищою верствою заможної козацької старшини створювали інші потреби, ставили нові вимоги до мистецтва. Для розкішного, гучного життя доби бароко потрібні були більш пишні, багаті, показні форми архітектури, просякнуті пафосом, надприродністю, спіритуалізмом. Замість колишньої краси відтепер протиставляють силу, проти спокою – рух, замість гармонії – боротьбу. Саме ці потреби міг задовольнити новий мистецький напрям. Визначальними рисами бароко були: посилення ролі церкви і держави; поєднання релігійних і світських мотивів, образів; мінливість, поліфонічність, ускладнена форма; тяжіння до різких контрастів, складної метафоричності, алегоризму; прагнення вразити читача пишним, барвистим стилем, риторичним оздобленням твору; трагічна напруженість і трагічне світосприймання.

Незважаючи на те, що українське бароко як сформований стилістичний напрям у культурі запозичувало свої починання із Заходу, значною мірою під впливом польської барокової культури, воно набуло власних національних рис, спиралося на народні традиції. Варто звернути увагу на своєрідний динамізм українського бароко, яке поєднало в собі два чинники його саморозвитку: у зв'язку з поверненням культурного життя до Києва й посилення визвольного руху на Півдні, в Подніпров'ї, Слобожанщині розширювалися межі творення самобутньої барокової культури. Так само, як і мова, історико-наукове осягнення себе, утвердження православної віри, бароко виявилось тим зовнішнім вираженням єдності й «одноцілості культури», яка допомагала консолідувати націю. Поняття «бароко» охоплює не лише архітектуру, а й ужиткове мистецтво, фольклорні мотиви з естетикою яскравих оптимістичних форм, літописання, театр, музику, живопис.

Барокова архітектура зароджується на початку XVII ст. у Львові (косяол бернардинів 1600 р., єзуїтів 1613–1670 рр.). Самостійна творчість українських майстрів розпочинається в другій половині XVII ст. та досягає найбільшого розквіту в добу Івана Мазепи. Новий характер української архітектури складається під впливом старої традиції мурованого будівництва, започаткованої в Княжу добу, й дерев'яного народного будівництва. Перший тип будов постав із поєднання тринавної церкви, віддавна пристосованої до літургійних потреб східної обрядовості, із західним і базилічним типом бароко, близького до візантійсько-української базилики. До таких споруд належать великі церкви в Бережанах, Троїцька церква в Чернігові (1679), собор Мгарського монастиря неподалік від Лубен, будівництво якого розпочав гетьман Іван Самойлович у 1682 р., дві будівлі часів гетьмана Мазепи в Києві – Михайлівський собор (1690–1694) і Братська церква Академії (1695). Хоч у цих будовах у більшій мірі помітні впливи західноєвропейські, але окремі форми й деталі, зокрема декорація, набувають оригінальних форм, що почерпнуті з народного, сільського мистецтва.

В живописі подих мистецтва бароко дав себе відчутти дещо пізніше, ніж в архітектурі. В той час, як у добі Ренесансу українські майстри сприймали закордонні мистецькі впливи, комбінуючи запозичене із кращими традиціями українських малярських шкіл і творячи оригінальну українську школу ренесансного малярства, в добі бароко українські майстри залишили свої старі декораційні традиції й декораційну стилізацію рисунка, а раптом сприйняли досягнення європейських, зокрема фламандських малярських шкіл (Рубенс). У другій половині XVII ст. барокове мистецтво прийшлося до вподоби новому українському шляхетству, що тільки вийшло з козацької верстви і спішило позолотити свої недавні герби. Впливи Рубенса можна побачити в оздобленні Троїцької Надбрамної церкви Києво-Печерської лаври. Надзвичайної пишності досягли церковні іконостаси: вони почали підноситися до самої стелі церкви, й то в найвищому місці – під головною банею; число рядів ікон суттєво збільшилося. Особливо славні барокові іконостаси з XVII ст. збереглися в Західній Україні в церквах: рогатинській, св. Параскеви у Львові, у с. Богородчани. Образи богородчанського іконостасу — малювання майстра Іова Кондзелевича.

В добу бароко набув широкого розповсюдження портрет. Світський портрет в Україні виник наприкінці XVI ст. в трьох композиційних варіантах – погрудному, поясному та на повний зріст. Останній варіант був найбільш репрезентативним. Найраніше світський портрет поширився у середовищі магнатів. На українських землях писали типи портретів – міщанства, духовенства, шляхти, козацтва. Вони мають багато спільних рис, які найвиразніше втілені у портреті шляхти, т. зв. «сарматському портреті». Підкреслене почуття гідності, власної значимості передано у «сарматському» портреті за допомогою простих, але надзвичайно виразних засобів – зображення

людського тіла й антуражу у вигляді площинних форм, підкреслених лінією, відсутності глибини і перспективи в передачі інтер'єру, включенні до складу композиції гербів і пояснювальних, переважно біографічних, написів.

Найбільшого розвитку скульптура набула на західноукраїнських землях через особливості культурних впливів та релігійної свідомості. Знаменитий дух пориву та неспокою, характерний для бароко, в скульптурі дав себе знати в надгробках, у мавзолеях, поставлених над покійниками по церквах та каплицях. Якщо в добу Ренесансу покійників на мавзолеях представляли спокійно лежачими, з головою, обертою на руку, ніби у сні, у добі бароко покійників представляють стоячими або в цілий зріст, або обтягненими більш чи менш незручно і вставленими в нішах. Крім скульпторів, різьбярів каменю, працювали в Західній Україні також скульптори-ковісарі або лудвісарі. Так називалися відливачі з металу. В майстерні родини Франковичів у Львові відливали дзвони та гармати, іноді з дуже вибагливими та артистичними орнаментами, виготовляли й самостійні металеві скульптури. Основоположник родини Юрій Франк або його син Каспер Франкович були авторами статуї архістратига Михаїла, що побиває списом дракона. На Східній чи в Центральній Україні, де скульптура набула великого значення як декорація пишної архітектури козацького бароко, вона різниться більше матеріалом скульптури, ніж стилем виконання. Коли в Західній Україні скульптори-різьбярі працювали в камені, майстри козацького бароко різали переважно з дерева. Різали цілі постаті й рельєфи, іноді складні композиції. В музеї Харківського університету перед війною збереглася ікона, різьблена високим рельєфом, що представляла розп'яття, сцени страстей, інші алегоричні персонажі і 12 апостолів в ряд. Ще більше, ніж фігуральна скульптура, в Центральній та Східній Україні розвинулася орнаментальна дерев'яна різьба: обрамлення ікон, вітваря, цілі іконостаси. Різьба іконостасів часто була позолочена.

Риси барокового стилю з'явилися в українській поезії й полемічній літературі на початку XVII ст. Борючись із шляхетсько-католицькою експансією, українські письменники запозичували у своїх супротивників-єзуїтів художньо-стильові засоби, барокові за характером. Крім польських і західноєвропейських впливів, українське бароко мало й власні джерела (давньоруські літературні витоки; фольклорні елементи; вертепна драма; жартівливо-пародійні різдвяні й великодні вірші; бурлескні твори). Першим письменником в Україні, творам якого притаманні риси барокового стилю, вважається Іван Вишенський, який більшу частину життя провів на Афоні (Греція), обстоюючи православ'я в гострій полеміці з уніатськими й католицькими авторами. Завдяки ускладненій словесній архітектоніці, паралелізмам, антитезам його жива проза, звернена до конкретних особистостей, і в той же час до загальних болючих проблем віри, захисту знедолених, набувала художньої виразності. Із середини XVII й останньої чверті XVIII ст. бароко визначало художній стиль більшості українських письменників (Лазар Баранович, Іоанн Максимович, Іван Величковський, Стефан Яворський, Григорій Сковорода). Риси барокової історіографії властиві літописам Григорія Граб'янки, Самійла Величка.

Театр досягнув за часів бароко великого розвитку. Драма та початки комедії належать до найтипівіших гатунків української барокової літератури. Перші спроби українського театру могли бути латинські та польські, до того призначені для вузьких рамок шкільної вистави. Перші друки маємо з початку XVII ст. (вірші Памви Беринди, 1616 р.; «Христос пасхон» 1630 р.; «Розмишляння о муці Христа» Й. Вовковича, 1631 р.).

Отже, українське бароко відрізняється від західноєвропейського більш стриманими орнаментами та спрощеними формами. В українській архітектурі воно отримало назву козацького. Та найчастіше його називають мазепинським бароко, оскільки воно набуло найвищого свого розвитку та завершення за гетьманства Івана Мазепи. Мазепинська доба створила свій власний стиль, що мав прояви не лише в архітектурі, образотворчому мистецтві та літературі, але й в цілому культурному та побутовому житті України. Архітектори того часу прагнули об'єднати в кам'яному храмовому будівництві європейський вплив мистецтва бароко із набутими ними самими традиціями будівництва дерев'яних храмів. Українське бароко утворило оригінальний і блискучий синтез західноєвропейських барокових форм та місцевих мистецьких традицій.